

УДК: 376-053.4-056.264:159.955.4

**Ірина Володимирівна Мартиненко,**  
кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри логопедії,  
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова  
вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна

## РЕФЛЕКСІЯ В КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ СИСТЕМНИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ

У статті розглядаються рефлексивні труднощі в комунікативній діяльності дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення. Проаналізовано теоретичні підходи до вивчення рефлексії у психології: з позицій мисленнєвих процесів, внутрішньоособистісних утворень, поліпроцесуального явища. У представлених результатах дослідження рефлексія розуміється автором як умова ефективного спілкування, а її недостатність вважається причиною різних комунікативних труднощів, операційних зокрема. В дитячому віці рефлексія як особистісне утворення залежить від стану здатності до самоаналізу, самовираження і прогнозування. Предметом експериментального дослідження було визначено комунікативну рефлексію, перші форми якої формуються вже в старшому дошкільному віці. За результатами експериментального дослідження наведено приклади рефлексивних труднощів у різних видах діяльності: мовленнєвій, продуктивній (малювання), ігровій. Дослідження комунікативної рефлексії дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення первинного генезу здійснювалось засобами спостереження і в процесі експерименту.

**Ключові слова:** рефлексія, комунікативна рефлексія, комунікативна діяльність, діти старшого дошкільного віку, системні порушення мовлення.

**Постановка проблеми.** Однією з найбільш значущих проблем сучасної психології в останні роки стала проблема рефлексії. Теоретичні дослідження інтелекту, проблеми формування особистості, розвитку і самовиховання безпосередньо пов'язані з вивченням і розкриттям феноменів рефлексії, визначенням особливостей і характеристикою різних рефлексивних процесів. Разом з тим, механізми рефлексії та їх прояви вивчені до сьогодні недостатньо. У літературі немає єдиної думки не тільки про психологічну природу і механізми рефлексії, а й про особливості її формування в дитячому віці, в умовах мовленнєвого дизонтогенезу зокрема.

**Аналіз останніх публікацій.** Шляхом теоретичного аналізу психологічної літератури (Г. М. Андрєєва, О. О. Бодальов, Н. І. Гуткіна, Д. Б. Ельконін, Л. О. Лешпанова, Ю. М. Мендрух, С. Л. Рубінштейн, І. М. Семенов, І. М. Степанов) з'ясовано, що вітчизняним психологічним дослідженням рефлексії властиве осмислення цього феномена як фундаментальної здатності свідомого індивіда мати певне ставлення до власної свідомості, мислення, умов і способів здійснення життєдіяльності [1-8; 12; 14]. Дослідниками феномену рефлексії відзначається її вагомий значення для розвитку як особистості, так і соціальної групи. В залежності від змісту завдань життєдіяльності, рефлексія створює умови до цілісного уявлення, знань про зміст, способи і засоби власної діяльності; дозволяє критично відноситись до себе і своєї діяльності, робить людину суб'єктом своєї активності.

За визначенням психологічного словника, **рефлексія** (від лат. reflexio – відображення) – процес самопізнання суб'єктом власних психічних станів та дій. Рефлексивність особистості виявляється в її здатності критично оцінювати свої дії та змінювати відповідно до цього мислення і діяльність [13].

На думку А. І. Зязюна, рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, а й з'ясування того, як інші знають і розуміють індивіда, його особистісні характеристики, емоційні реакції, когнітивні уявлення [4].

С. Л. Рубінштейн вкладав у поняття «рефлексія» ширший зміст, ніж більшість сучасних дослідників. Він визначав рефлексію як певний рівень розвитку свідомості, при якому людина подумки виходить за межі життя і займає позицію поза діяльністю [14].

Н. І. Гуткіна визначила рефлексію як дослідницький акт, спрямований індивідом на себе як суб'єкта життєдіяльності, в основу якого покладено рефлексивний аналіз і рефлексивні очікування [3].

Узагальнюючи вітчизняні психологічні підходи до розуміння, походження і розвитку рефлексивності, можна умовно виділити три групи досліджень:

1) які досліджують розвиток рефлексії в структурі розумових процесів (Л. С. Виготський, Ж. Піаже, А. З. Зак, Ю. В. Громико, Н. І. Льюр'я);

2) розглядають формування рефлексивності як специфічного самостійного особистісного утворення (В. В. Барцалкіна, Н. Г. Алексєєва, В. С. Мухіна, С. Ю. Степанов, І. М. Семенов, В. І. Слободчиков);

3) визначають окреслений феномен з позицій поліпроцесуального підходу, у відповідності з яким вона характеризується як закономірно організована і внутрішньо гетерогенна система багатьох процесів, які є операційними засобами реалізації макропроцесу рефлексії (А. В. Карпов, І. М. Скітяєва, Г. Г. Самохвалова, К. Т. Янович).

Водночас, для зарубіжних психологічних досліджень характерно, що рефлексію переважно в якості спеціального об'єкта дослідження не виділяють. Прояви рефлексії в основному розглядаються в межах

проблеми «Я», вивчення самоспостереження і самосвідомості [4; 5; 10].

Поміж різноманітних визначень і класифікацій рефлексії, які представлені у вітчизняній психологічній літературі, звертає на себе увагу класифікація Н. І. Гуткіної (1983). Автор експериментально виділила такі її види:

- логічну – рефлексія в аспекті мислення, предметом якої є зміст діяльності індивіда;
- особистісну – в афективно-мотиваційній сфері, пов'язана з процесами розвитку самосвідомості;
- міжособистісну – яка визначається по відношенню до іншої людини, спрямована на дослідження міжособистісної комунікації [3].

В аспекті нашого дослідження найбільший інтерес викликає міжособистісна рефлексія, яка безпосередньо пов'язана з комунікативною діяльністю. О. О. Бодальов означене явище назвав *комунікативною рефлексією* і розглядав її у спілкуванні в зв'язку з проблемами соціальної перцепції та емпатії. На думку вченого, комунікативна рефлексія – це найважливіша складова ефективного спілкування і міжособистісного сприймання, яка є специфічною здатністю пізнання людини людиною [2]. Комунікативна рефлексія виконує декілька функцій: пізнавальну, регулятивну, функцію розвитку. Вони виражаються в зміні уявлень про іншого суб'єкта на адекватніші для певної ситуації, актуалізуються в умовах протиріччя між уявленнями про іншого суб'єкта спілкування і його індивідуальними психологічними особливостями, які відкриваються по-новому в момент взаємодії.

У відповідності з таким підходом Г. М. Андрєєва розглядає таку рефлексію як процес дзеркального відображення один одного партнерами зі спілкування [1]. Б. Ф. Ломов відзначав, що рефлексія, як і емпатія, є надзвичайно важливою для спілкування, оскільки зумовлює його рухливість [6]. О. В. Лушпаєва комунікативну рефлексію визначає як «рефлексію в спілкуванні», яка є складною системою рефлексивних відносин, що виникають і розвиваються в процесі міжособистісної взаємодії [7].

У структурі *комунікативної рефлексії* виділяють такі компоненти:

- особистісно-комунікативну рефлексію (рефлексія «Я»);
- соціально-перцептивну (рефлексія іншого «Я»);
- рефлексію ситуації або взаємодії [7].

Отже, комунікативна рефлексія має важливе значення в регуляції процесів міжособистісного пізнання і взаємодії. Особливістю комунікативної рефлексії є специфічний характер опосередкування пізнання: пізнання іншого через себе і себе через іншого в процесі взаємодії.

Аналіз загальної та спеціальної психологічної літератури засвідчує наявність різних поглядів щодо рефлексивності в дитячому віці. Стосовно дошкільників дані різняться від повного заперечення рефлексивних здібностей у дітей (Л. І. Айдарова, М. Є. Боцманова, В. В. Давидов, А. В. Захарова, Г. І. Катріч, О. Р. Лурія, П. В. Новіков, Г. А. Цукерман та ін.) до визнання наявності ознак усвідомленого ставлення до себе, навколишнього світу і свого місця в ньому (Ю. В. Громико, Н. І. Люр'я, Н. Г. Салміна). Проміжне місце займають точки зору Л. А. Венгера, О. М. Дьяченко, В. С. Мухіної, згідно з якими, в дошкільному віці формуються передумови рефлексивності, які проявляються в різних сферах життєдіяльності дитини.

На думку С. Ф. Жуйкова, Г. Г. Самохвалової, Ф. О. Сохіна, О. С. Ушакової до старшого дошкільного віку розвиток рефлексії в спілкуванні призводить до зміни ціннісної сфери, до кращої адаптованості дитини у зовнішніх умовах, до саморегулювання і самоконтролю поведінки. У процесі, опосередкованому рефлексією, спілкування і взаємодії з оточуючими старший дошкільник розглядає, оцінює, приймає або відкидає певні цінності і норми поведінки, властиві сім'ї, групі однолітків, значущим особам. Н. І. Гуткіна відмічає, що в дитячому віці предметом рефлексивного аналізу є, передусім, окремі вчинки.

Стосовно комунікативної рефлексії Г. Г. Самохвалова зазначає, що в дошкільному віці дитина починає оволодівати здатністю усвідомлювати й оцінювати власні комунікативні дії. Ця здатність формується у дітей під час виконання дій контролю та оцінки. Усвідомлення сенсу і змісту власних комунікативних дій стає можливим для дитини тільки тоді, коли вона вміє самостійно розповісти про свої дії, докладно пояснити, що і для чого вона робить і говорить. Автор зазначає, що рефлексія – це аналіз і оцінка дитиною власних можливостей, планування на цій основі певного рівня досягнень в комунікативній діяльності [11]. Ми погоджуємось з автором, що в умовах нормального онтогенезу дитина старшого дошкільного віку оволодіває в достатній мірі рефлексивними вміннями в спілкуванні, які забезпечують реалізацію інтерактивної її сторони і свідчать про достатню сформованість комунікативних вмінь, що є обов'язковою умовою комунікативної готовності до шкільного навчання (О. Є. Кравцова, М. І. Лісіна, О. О. Смірнова).

У відповідності з означеним виникає питання про стан комунікативної рефлексії у старших дошкільників із порушеннями мовлення, які внаслідок первинного порушення не здатні в повній мірі пояснити, розповісти, описати тощо. На сьогодні відомо, що діти з системними порушеннями мовлення недостатньо оволодівають самоконтролем та саморегуляцією (С. Л. Бєлих, І. А. Гришанова, І. В. Мартиненко), характеризуються труднощами у плануванні і прогнозуванні в розумовій діяльності (І. Т. Власенко, О. М. Корнєв, С. Ф. Соботович).

Враховуючи такі дані, ми припустили, що у дітей старшого дошкільного віку з системними порушеннями мовлення (далі – СПМ) первинного генезу комунікативна рефлексія сформована недостатньо. Пе-

ревірку такого припущення було здійснено у процесі експериментального дослідження комунікативної діяльності цих дітей, одним із завдань якого було з'ясування стану їхніх комунікативних рефлексивних вмінь. Дослідженням було охоплено 408 дітей старшого дошкільного віку із СПМ та 278 – з нормальним мовленнєвим розвитком (далі – НМР), 686 батьків та 86 педагогів.

Ураховуючи домінування в наукових джерелах думки про тісний взаємозв'язок рефлексії та емпатії та їх значущість для перцептивного аспекту спілкування, було досліджено перцептивні комунікативні вміння: особливості розуміння емоційних станів дітьми з СПМ (методики «Маски», «Емоційні обличчя»), специфіку інтерпретації дій і вчинків інших, здатність

узгоджувати власну поведінку з комунікативним партнером («Заверши історію», «Рукавички», спостереження), гнучкість як особистісну рису (Анкета комунікативних якостей дитини, «Особистісний профіль»).

Дослідження стану розуміння емоційних станів засвідчило успішне їх впізнавання за схематичним зображенням, малюнком і недостатнє – за фотографіями справжніх емоцій. Дітям старшого дошкільного віку із СПМ притаманний переважно дифузно-аморфний рівень сприймання і впізнавання емоційних станів (більше 60%), водночас дітям із НМР – аналітичний. При цьому ступінь впізнавання рисунків емоцій в обох групах дітей загалом задовільний (див. рис. 1), а розрізнення фотографій відрізняється вагоміше (див. рис. 2).

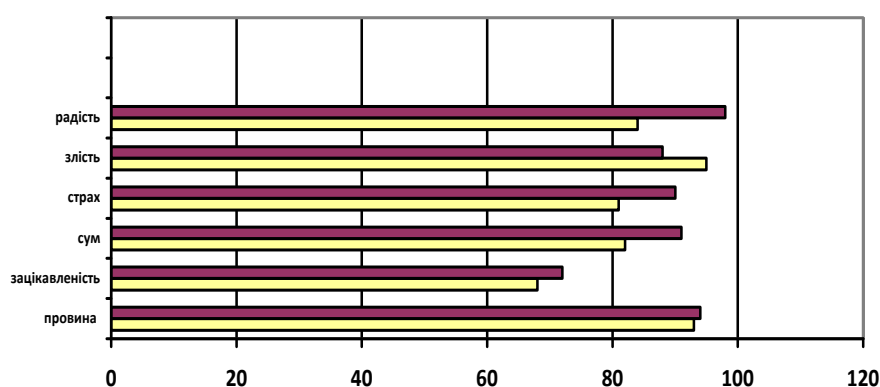


Рис. 1. Впізнавання емоційних станів за малюнком дітей із СПМ та НМР у відсотках.

Діти обох груп без труднощів впізнали на картинках емоції суму, злості, радості, провини, страху, і дещо гірше – зацікавленості (інтересу). Слід відзначити, що емоції радості і злості знайомі майже всім дітям.

Водночас, за фотографіями показники впізнавання емоційних станів людей дещо нижчі ніж в попередній методиці.

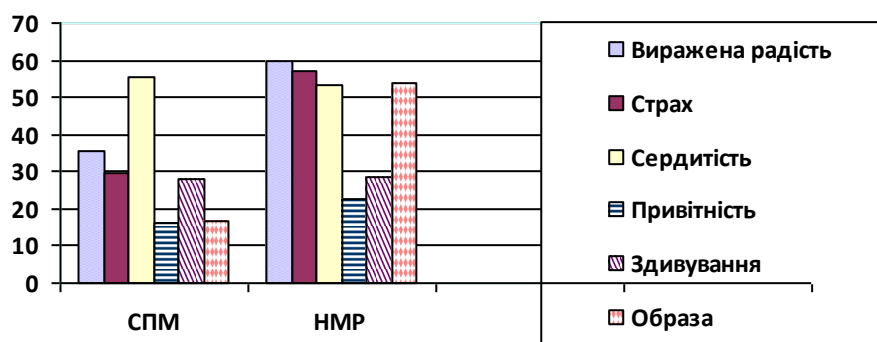


Рис.2. Впізнавання емоційних станів за фотографіями дітей із СПМ та НМР у відсотках.

Дифузно-аморфний рівень сприймання і впізнавання емоційних станів, який виявлено у дітей із СПМ (72%), в онтогенезі притаманний у віці 4-5 років. Віднесені до цього рівня діти називають емоцію, але сприймають її експресію поверхово, нечітко (наприклад, радісний, привітний, усміхнений – це веселий). Водночас,

аналітичний рівень характеризується впізнаванням емоційних ситуацій з урахуванням виділення елементів експресії обличчя, що засвідчує сформованість еталонів експресії. Недостатність впізнавання та розрізнення емоційних станів інших людей свідчить про недостатню емпатію у дітей з і СПМ і, на нашу думку, зумовлює

труднощі у формуванні та здійсненні комунікативної рефлексії. Відсутність чітких уявлень про емоційний стан іншого сприятиме невірній інтерпретації. Оскільки соціально-перцептивна комунікативна рефлексія базується на емпатії (сприйнятті), а потім – рефлексії на іншого, ми припустили, що зворотна реакція на вибірккову і розмиту інформацію (емоційні стани) буде неадекватною змісту комунікативних ситуацій.

З метою уточнення зазначеного припущення було застосовано один із субтестів тесту соціального інтелекту Дж. Гілфорда і М. Саллівен, адаптованого для дітей Т. М. Недвецькою «Заверши історію». Його мета – уточнити рівень розуміння комунікативних ситуацій, їх інтерпретації. Саме ці компоненти покладені в основу соціально-перцептивної комунікативної рефлексії. Результати дослідження засвідчили наступне.

Таблиця 1.

**Рівні пізнання комунікативної поведінки дітей із СПМ та НМР у відсотках**

Рівні розвитку	Кількість осіб	
	НМР %	СПМ %
низький	-	4,9
нижче середнього	-	10,3
середній	7,2	13,7
вище середнього	63,3	35,3
високий	29,5	35,8

Аналіз результатів методики «Заверши історію» виявив, що переважна більшість дітей з НМР мають вище середнього (63,3%) та високу здатність (29,5%) до пізнання комунікативної поведінки. Ці діти здатні передбачати наслідки поведінки інших людей, подальші вчинки людей на основі аналізу реальних ситуацій спілкування (з ровесниками і дорослими), прогнозувати події, базуючись на розумінні почуттів, думок, намірів учасників спілкування. Успішне виконання тесту передбачає вміння дітей орієнтуватися у невербальних реакціях учасників взаємодії і знання моделей, правил, що регулюють поведінку людей. Це свідчить про достатню сформованість соціально-перцептивної комунікативної рефлексії у дітей з НМР (див. табл. 1).

Поміж дітей із СПМ вагома група – більшість дітей (71,1%) демонструє вище середнього (35,3%) та високу здатність (35,8%) до пізнання комунікативної поведінки. Водночас, третина – 28,9% дітей із СПМ – не завжди здатні передбачати наслідки поведінки у певній міжособистісній ситуації. Вони часто потрап-

ляють у конфліктні ситуації внаслідок помилкового уявлення результатів власних дій або вчинків інших людей, погано орієнтуються в загальноприйнятих нормах і правилах поведінки. В силу неадекватної інтерпретації чужих намірів, неправильного розуміння результатів поведінки у цих дітей можуть спостерігатися прояви деструктивної і протестної поведінки.

Отже, за даними обох методик, більшість дітей із СПМ демонструють достатню сформованість здатності до інтерпретації та прогнозування комунікативної поведінки, що в цілому засвідчує достатню сформованість соціально-перцептивної комунікативної рефлексії. Однак, для третини з них характерні труднощі у здійсненні означеного вміння, що може зумовлювати труднощі в рефлексії взаємодії.

З метою уточнення стану комунікативної рефлексії взаємодії було здійснено аналіз даних методики «Рукавички», яка була спрямована, насамперед, на вивчення інтерактивних комунікативних вмінь, механізми формування яких пов'язані з комунікативною рефлексією взаємодії (див. табл. 2).

Таблиця 2.

**Стан інтерактивних комунікативних вмінь у малюванні з партнером дітей із СПМ та НМР у відсотках**

Вид активності	СПМ %	НМР %
Домовляється	57,2	75,5
Допомагає партнеру	65,2	64,7
Загальна активність	48,8	65,7
Застосовує переконання, наполягає	77,1	45,1
Контролює партнера	43,8	54,9
Ініціює взаємодію	37,3	68,6
Погоджується на пропозиції	37,3	59,8
Результат (подібність рукавичок)	32,8	94

Аналіз отриманих експериментальних даних демонструє кількісне відставання інтерактивних ко-

мунікативних вмінь дітей із СПМ за всіма показниками, окрім здатності переконувати і погоджуватись

на пропозиції. Такий стан зумовлений підвищеною впертістю та егоцентризмом дітей цієї категорії, вони важко погоджуються на компроміс і до останнього наполягають на власному способі виконання. Узагальнення даних дозволяє зробити висновки про недостатність інтерактивних комунікативних вмінь, а відповідно – комунікативної рефлексії взаємодії у більшості дітей старшого дошкільного віку із СПМ (62,7%). Водночас, звертає на себе увагу той факт, що недостатня гнучкість – ригідність – як особистісна риса дітей цієї групи підтверджена результатами й інших методик («Особистісний профіль дитини», Г. Г. Самохвалова, 42,3%), що може слугувати додатковим фактором, який зумовлює рефлексивні труднощі в комунікативній діяльності.

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Таким чином, узагальнення експериментальних даних дозволяє констатувати недостатню сформованість комунікативної рефлексії у дітей старшого дошкільного

віку із системними порушеннями мовлення первинного генезу, водночас, дані різняться в залежності від її виду. Виявлено дещо вищі рівні сформованості соціально-перцептивної і нижчі – рефлексії взаємодії у дітей означеної категорії. Такий стан комунікативної рефлексії є недостатнім для ефективного прогнозування наслідків комунікативних ситуацій і свідчить про наявність різних рефлексивних труднощів у цих дітей: визначення емоційних станів інших, оцінювання віддалених наслідків комунікативної взаємодії у співвіднесенні власних комунікативних можливостей з урахуванням умов комунікативної ситуації, змінювання міжособистісної взаємодії, а також відмічається домінування установок на досягнення мети будь-якими засобами і надмірне акцентування власних потреб і звичних комунікативних стратегій. Описані рефлексивні труднощі можуть зумовлювати комунікативні труднощі іншого порядку, що потребує подальшого експериментального вивчення і за необхідності – розробки шляхів їх подолання.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений / Г. М. Андреева. – М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2000. – 376 с.
2. Бодалев А. А. Личность и общение: Избранные труды / А. А. Бодалев. – М.: Международная педагогическая академия, 1995. – 328 с.
3. Гуткина Н. И. Личностная рефлексия в подростковом возрасте: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Н. И. Гуткина. – М., 1983. – 24 с.
4. Зязюн І. А. Рефлексія людини в гуманітарній філософії / І. А. Зязюн // Світло. – К., 1998. – № 1. – С. 6-9.
5. Карпов А. В., Скитяева И. М. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. – М.: ИП РАН, 2002. – 303 с.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
7. Лушпаева Е. В. Развитие рефлексии в общении средствами социально-психологического тренинга : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Е. В. Лушпаева. – М., 1989. – 22 с.
8. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.
9. Мартиненко І. В. Проблема комунікативного розвитку дітей з системними порушеннями мовлення в дошкільному віці мовлення / І. В. Мартиненко //

Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 36. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – № 27. – С. 114-120.

10. Мендрух Ю. М. Рефлексивний підхід до формування комунікативної компетентності фахівця з маркетингу / Ю. М. Мендрух // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: Збірник наукових праць / Ред. кол. Н.В.Гузій (відповідальний редактор) та ін. – Вип.11 (21). – К.: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – С. 29-34.

11. Самохвалова А. Г. Рефлексивные трудности ребенка в коммуникативной деятельности / А. Г. Самохвалова // Вестник КГУ имени Н.А. Некрасова. – Кострома, 2012. – Том 18. – С. 198-200.

12. Семёнов И. Н. Тенденции развития психологии мышления, рефлексии и познавательной активности / И. Н. Семенов. – М. – Воронеж, 2000. – 64 с.

13. Петровский А.В. Психологический словарь / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.

## REFERENCES

1. Andreeva, G. M. (2000). *Sotsialnaya psikhologiya [Social psychology]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
2. Bodalev, A. A. (1995). *Lichnost i obshchenie [Personality and communication]*. Moscow: Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya [in Russian].

3. Gutkina, N. I. (1983). *Lichnostnaya refleksiya v podrostkovom vozraste [Personal reflection in adolescence]*. Moscow: MPGU [in Russian].

4. Zyzun, I. A. (1998). *Refleksiiia liudyny v humanitarnii filosofii [Personal reflection rights in humanitarian philosophy]*. *Svitlo – Light*, 1, 6-9 [in Ukrainian].

5. Karpov, A. V., Skityaeva, I. M. (2002). *Psikhologiya refleksii [Psychology of reflection]*. Moscow: IP RAN [in Russian].

6. Lomov, B. F. (1984). *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psikhologii [Methodological and theoretical problems of psychology]*. Moscow: Nauka [in Russian].

7. Lushpaeva, E. V. (1989). *Razvitie refleksii v obshchenii sredstvami sotsialno-psikhologicheskogo treninga [Reflection development in communication by means of social and psychological training]*. Moscow [in Russian].

8. Maksimenko, S. D. (2006). *Genезis sushchestvovaniya lichnosti [Genesis of personality]*. Kyiv: ООО «КММ» [in Russian].

9. Martinenko, I. V. (2014). Problema komunikativnoho rozvytku ditey z systemnymy porushenniamy movlennia v doshkolnomu vitsi movlennia [The problem of communicative development of children with system speech disorders]. *Naukoviy chasopis NPU imeni M. P. Dragomanova – Scientific Journal of NPU named after Dragomanov*, 19, 27, 114-120 [in Ukrainian].

10. Mendruk, Yu. M. (2010). Refleksivniy pidkhdid do formuvannia komunikativnoi kompetentnosti fakhivtsya z

marketynhu [Reflexive approach to the formation of marketers' communicative competence]. *Naukoviy chasopis Natsionalnoho pedahohichnoho universitetu imeni M. P. Dragomanova – Scientific Journal of NPU named after Dragomanov*, 16, 11, 29-34 [in Ukrainian].

11. Samokhvalova, A. G. (2012). Refleksivnye trudnosti rebenka v kommunikativnoy deyatel'nosti [Reflexive difficulties of child's communicative activity]. *Vestnik KGU imeni N.A. Nekrasova – Herald of the KSU named after N. A. Nekrasov*. Kostroma, 18, 198-200 [in Russian].

12. Semyenov, I. N. (2000). *Tendentsii razvitiya psikhologii myshleniya, refleksii i poznavatel'noy aktivnosti [Tendencies of the development of the psychology of thinking, reflection and cognitive activity]*. Moscow: Voronezh [in Russian].

13. Petrovskiy, A. V. (1990). *Psikhologicheskiy slovar [Psychological dictionary]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

14. Rubinshteyn, S. L. (2002). *Osnovy obshchey psikhologii [Fundamentals of General Psychology]*. Saint Petersburg: Piter [in Russian].

**Ирина Владимировна Мартыненко,**

кандидат психологических наук, доцент, докторант кафедры логопедии,  
Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова,  
ул. Пирогова, 9, г. Киев, Украина

## РЕФЛЕКСИЯ В КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ С СИСТЕМНЫМИ НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ

В статье рассматриваются рефлексивные трудности в коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи. Рассмотрены теоретические подходы к изучению рефлексии в психологии: с позиций мыслительных процессов, внутриличностного образования, полипроцессуального явления. В представленных результатах исследования рефлексия рассматривается автором как условие эффективного общения, а ее недостаточность считается причиной различных коммуникативных трудностей, операционных в частности. Установлено, что в дошкольном возрасте процесс формирования рефлексии не заканчивается, и для старшего дошкольника характерны некие предпосылки рефлексивности, которые проявляются в разных сферах жизнедеятельности ребенка. Одной из наиболее значимых и продуктивных в этом аспекте является сфера общения. В детском возрасте рефлексия как личностное образование зависит от состояния способности к самоанализу, самовыражению и прогнозированию. В контексте данного исследования особый интерес представляет рефлексия в общении. В результате анализа данных экспериментального исследования коммуникативной деятельности детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи первичного генеза выявлены рефлексивные трудности в различных видах деятельности: речевой, продуктивной (рисование), игровой. Исследование рефлексии детей старшего дошкольного возраста с системными нарушениями речи осуществлялось средствами наблюдения и в процессе эксперимента. Экспериментально выявлены такие рефлексивные трудности в общении детей указанной категории: самоанализа и самонаблюдения, самовыражения и самоизменения, оценивания на их основе совместных результатов деятельности. Наличие таких сложностей в коммуникативной деятельности служит барьером для установления и реализации общения с ровесниками и взрослым, негативно отражается на его результатах. В контексте исследования установлено, что рефлексивные трудности являются препятствием в реализации интерактивной стороны общения, свидетельствуют о недостаточной сформированности интерактивных коммуникативных умений и навыков. В связи с этим дальнейшее развитие коммуникативной деятельности старших дошкольников с системными нарушениями речи следует проводить с учетом особенностей формирования не только коммуникативных умений, но и коммуникативной рефлексии, тесно связанной с идентичностью и самосознанием индивида.

**Ключевые слова:** рефлексия, коммуникативная рефлексия, коммуникативная деятельность, дети старшего дошкольного возраста, системные нарушения речи.

**Iryna Martynenko,**  
*PhD (Candidate of Psychological Sciences), associate professor,  
Doctoral candidate, Department of Speech Disorders,  
National Pedagogical Dragomanov University,  
Pyrohova Str., 9, Kyiv, Ukraine*

### **REFLECTION IN COMMUNICATION ACTIVITY OF PRESCHOOLERS WITH SYSTEM SPEECH DISORDERS**

The article deals with reflexive difficulties in communication activity of senior preschoolers with system speech disorders. The author reviews theoretical background for reflection studies in psychology: from the standpoint of mental processes, intrapersonal formation, multiple processes phenomenon. According to the study reflection is interpreted by the author as a precondition for effective communication, while its deficit is considered to be the cause of various communication difficulties, operational ones, in particular. It has been discovered that reflection development process continues during the preschool age and senior preschoolers show certain prerequisites of reflexivity, which can be observed in different areas of their activity. Communication activity is one of the most meaningful and productive in this regard. In childhood reflection, as personality formation, depends on the extent of ability for self-analysis, self-expression and forecasting. Experimental data analysis on the communication activity of senior preschool age children with system speech disorders of primary genesis revealed difficulties in reflection of various activities: speaking, drawing and playing. The research on reflection of senior preschool age children with system speech disorders has been carried out by the means of observation and experimental study. The conducted experiments allowed to discover the following communication reflection difficulties faced by the children: difficulties of self-analysis and self-observation, self-expression and self-improvement, and evaluating mutual activity results on their basis. Such difficulties in communication activity cause communication barriers for interactions with adults and peers, affect the interaction results. The described research has shown that difficulties of reflection impede communication interactions, indicate insufficient development of interactive communication skills. In this regard the further development of communication activity of senior preschoolers with system speech disorders should be carried out considering peculiarities not only in their communication skills development, but also specifics of reflection as intrapersonal formation, closely related to individual identity and self-consciousness.

**Keywords:** reflection, communication reflection, communication activity, senior preschool age children, system speech disorders.

*Подано до редакції 16.02.2016*

*Рецензент: д. психол. н., проф. Л. М. Руденко*

---